

הרב שג"ר – לזכרו

התוועדות הפורים הזו לא נערכה כמשכבר הימים בביתו של הרב. אולם סמוך לביתו נבחר לארח את האירוע ואף הוא צר מלהכיל את האנשים הרבים שנקבצו למעמד זה. מי שנכח בהתוועדות זו לא ישכח אותה לעולם; הוא לא ישכח את דברי הרב שהישירו מבט אל המוות והביאו אותו אל השגב של קבלת הדין; הוא לא ישכח את המעגלים הסובבים סביב הרב, מעגלים הנעים באקסטזה של תפילה, תקווה, עצב ושמחה (אותה שמחה "ברסלבית" אותה למדנו מהרב, שמחה של אך-על-פי-כן ולמרות הכול), בשעה שפניו מאירים בחיוך מבוש. חיוך אשר הקרין מצד אחד פִּיכחון, ריאליזם, ענווה וקבלת הדין (אל מול אובדן העשתונות של כולנו), ומצד שני – אמונה תמימה ושלמה שאכן גאולה עשויה לבוא. אכן, האופן בו קיבל הרב את רוע הגזרה והתמודד עם חודשים ארוכים של ייסורים בלתי-נסבלים, מאותו ארוע מזעזע בו הוא נפרד מתלמידיו בישיבה ועד הימים האחרונים לחייו, מפעים ומטלטל ומחכה למי שיצליח להעלות שמץ ממנו על הכתב לתועלת כולנו. מי שהסתופף סביבו באותם ימים יכל להבין את דברי חז"ל:

"אמר רבי אמי למה נסמכה מיתת מרים לפרשת פרה אדומה לומר לך מה פרה אדומה מכפרת אף מיתתן של צדיקים מכפרת. אמר רבי אלעזר למה נסמכה מיתת אהרן לבגדי כהונה מה בגדי כהונה מכפרין אף מיתתן של צדיקים מכפרת²."

אכן, הרב שג"ר היה צדיק – לא רק באמונתו היוקדת ובקבלת הדין בימים נוראים אלה שקדמו למותו אלא גם באורח חייו: בהחמרתו בהלכה, באורח החיים הסגפני שניהל, בתפילת הוותיקין תמידים כסדרן מעומקא דליבא, ובעמלו האדיר בתורה. עם זאת אישיותו המיוחדת הכילה פנים נוספות, פנים שנדמו לרבים כמנוגדות לחלוטין לצדיקות זו. הוא מצא ערך בהוגים פוסט-מודרניים שאפילו אנשי אקדמיה ראו בהם "קליפה מוחלטת"; הוא קרא ספרות יפה ושירה ואפילו מדע בידיוני; היו לו כמה וכמה תלמידים שהתרחקו מהעולם הדתי או למצער מתפיסות הלכתיות מקובלות והוא הוסיף לקרבם ואף להעריך אותם; מן הסתם יש שיוסיפו על רשימה זו עוד כהנה וכהנה. רבים כיבדו אותו ואף העריכו את גדולתו בתורה ואת יראת השמים שבו אך לא רצו לקבל תורה מפיו; רבים רצו לקבל תורה מפיו אך נרתעו מה"קוצקאיות" שלו.

דווקא לאחר מותו צריכה השאלה להישאל: כיצד ניתן לתת לתורתו של הרב שג"ר את המקום הראוי לה בעולם התורה הציוני-דתי? אני סבור שתורה זו אכן ראויה למקום מרכזי; אני שואל את עצמי: כמה רבנים שצמחו בישיבותינו פתחו דרך חדשה בלימוד גמרא? כמה רבנים מציעים שילוב כה נדיר, בין העמקה בגמרא, במחשבת הראשונים, בקבלה, בחסידות ובהגות אקטואלית? את המתנגדים לדרכו אשאל: אפילו אם תורתו לא תהיה אלא "איפכא דמסתברא" בלבד, האם אין זה נכון להתמודד עם דרכו באופן מעמיק ורציני?

יתר על כן, אני סבור כי הרב שג"ר היה תבנית נוף מולדתו: ביטוי מיוחד לטראומת הדור השני לשואה, למתח שבין עולם התורה החרדי ל"מרד הקדוש" הציוני-דתי והכמיהה של ציבור זה להשתלב בתרבות הישראלית, לחוויות הגאולה של מלחמת ששת הימים ולניסיון הקשה של מלחמת יום הכיפורים, ניסיון שהיה צרוב, כפשוטו, בבשרו של הרב. עובדה זו איפשרה לו להציע תורה והגות הפונים אל עולמה של הציונות הדתית ואף יונקים ממנה, אך גם הכניסה אותו לתוך מצרי הסתירות האופייניים לעולם זה. מאז שהחל ללמד בישיבת הכותל ועד פטירתו – כשלושים שנה של הרבצת תורה – התפתחה דרכו של הרב שג"ר. עם זאת, היא תמיד עמדה בסימן העמקה מתוך עמל בלימוד כל תחומי התורה; בכנות ובחיפוש הנקודה האוטנטית, נקודת המשמעות; בזיקה עמוקה לעבודת ה' וההגות החסידית; ובפתיחות לעולם ההגות והרוח הכלליים. קצרה היריעה מלתאר בהרחבה את הפנים האלה בדרכו; בדברים הבאים אסתפק בראשי פרקים למורשת שהשאיר אחריו. את דברי אחלק לשלושה חלקים: בראשון אציג את הרקע

¹ הכותב למד אצל הרב שג"ר בישיבת "שיח יצחק" ולאחר מכן לימד מחשבת ישראל בישיבה וניהל את מכון "בינה לעתים" שעל ידה. כיום הוא משמש כעורך אחראי ומרכז הארכיון של כתביו.

² תלמוד בבלי מסכת מועד קטן דף כ"ח עמוד א'.

להתגבשות דרכו המיוחדת³; בשני אציג בקצרה ארבע תחומים בהם היתה השפעתו על הציבור הדתי מכרעת; בחלק השלישי והאחרון אעמוד על כמה קווים מרכזיים של דרכו בתורה והגותו.

א. תורת ארץ ישראל

הרב שג"ר נולד למשפחה דתית, להורים ניצולי שואה. הוא גדל על ברכי הציונות הפשוטה והגאוה בבנין הארץ כפשוטו. עובדה זו עיצבה את עולמו ויצקה בו הכרה ציונית-דתית איתנה. תמיד הצהיר שאת הכלפה הסרוגה שעל ראשו לא יחליף בכיפה שחורה או שחורה-סרוגה⁴; ביקורתו הקשה (כפי שעוד נראה) על העולם הדתי-לאומי היתה בבחינת "נאמנים פצעי אוהב" ונעשתה מתוך אמונה שאם ציבור זה יתעשת הוא עשוי לקחת חלק משמעותי בגאולת העם, הארץ והתורה.

לרובד בסיסי זה של ציונות דתית הצטרפה ההכרות עם עולם התורה – בתחילה בישיבה התיכונית "נתיב מאיר" בהנהגת הרב אריה בינה זצ"ל ולאחר מכן באם ישיבות ההסדר, ישיבת "כרם ביבנה". בסופו של דבר, שורשיהם של הרבנים במוסדות התורה של הציונות הדתית בימים אלה היו נטועים בעולם התורה החרדי (למרות שיחסם של דמויות כמו הרב גולדוויכט, הרב בינה ואחרים למדינה ולציונות היה מורכב⁵). כאן נוצר פער בין צורת החיים ומערכת הערכים של הבית לבין זו של הישיבה; פער זה השפיע עמוקות על אותו דור של צעירים ילידי דור המדינה שהובילו למעשה את מהפכת הבנייה של הציבור התורני: חלק מהם פנו עורף לעולם הציוני-דתי ועברו לעולם החרדי; חלק ייחלו לתורה ציונית ומצאו אותה יותר מאוחר אצל הרצ"ה קוק ותלמידיו, עם הפריחה של ישיבת מרכז הרב. אולם כפי שהדגיש הרב שג"ר מאוחר יותר, מיישבת מרכז הרב לא צמחה דרך אחרת בלימוד גמרא וגם לא גישה הלכתית אחרת; ייחודה של הישיבה היה בתפיסתה המחשבתית והאידיאולוגית. כך, למרות שהרב שג"ר למד תקופה מסוימת בישיבת מרכז הרב (ועברו "הרב" היה תמיד הרא"ה קוק), הוא לא מצא בה מענה למצוקתו העמוקה – הפער בין עולמו התורני לבין מערכת הערכים עליה גדל: ציונות, רוחב דעת, פתיחות לכלל ישראל. כפי שאראה בהמשך, דרכו של הרב שג"ר היתה ניסיון מתמיד לגשר בין העולמות. הגאולה המשמעותית, כך הדגיש, היא גאולת התורה: תורת ארץ ישראל לא כסיסמה בלבד אלא כשינוי מעמיק בתורה לאור השינויים מרחיקי הלכת במצבו של העם היהודי.

אולם, למרות השינויים המפליגים שאכן התחוללו בדרכו של הציבור הדתי מאז, לא הרגיש הרב כי גאולה זו אכן מתרחשת: בסופו של דבר הקרע ליווה אותו כל ימיו: קרע בין אידיאל לימוד התורה החרדי והוויית החיים החרדית שהוא מצא בה ערך רב, והניסיון לשמר מרכיבים מרכזיים ביהדות המסורתית, מכאן, לבין היענותה של הציונות הדתית לחיים המודרניים, מכאן. אין פלא שהרב גר על גבול שני העולמות: בשכונת שמואל הנביא בירושלים, ויותר מאוחר בשכונת קרית משה בעיר.

לשניות זו נוספה שניות נוספת, שגם היא חלק מתבנית נוף מולדתו של הציבור הדתי: השניות בין ניסי מלחמת ששת הימים לבין טראומת מלחמת יום הכיפורים. את הראשונה חווה הרב כנער; את השנייה חווה על בשרו, כחייל מילואים צעיר ברמת הגולן.

יום שחרור ירושלים הינו אחד מרגעים מכוננים שזכיתי להם בימי חי. למעשה שני רגעים. האחד, כשקריין הרדיו הודיע שהכותל בידינו. היה פרץ של שמחה ופורקן שליכד את כל האנשים שישבו אִתנו במקלט, נער בתיכון הייתי אז. אנשים שלא דמיינתי לעצמי שנחשול כזה עשוי לשטוף אותם. למעשה, המקום שממנו הוא פרץ לא היה אישי כל ועיקר. דומה שהדורות כולם דיברו זרנו, שמורשת האבות שנחקקה בגנים שלנו פרצה דרך רפלקסים עצמאיים והציפה וסחפה אותנו כולנו. "ושמחת עולם על ראשם" אומר הנביא, ואמנם השמחה היתה שמחה של העולם, "משק כנפי ההיסטוריה" אנו רגילים לומר על רגעים כאלו. אך זהו משק כנפי השכינה. כאילו הקיום כולו מתקפל ומקבל את משמעותו והצדקתו באותו רגע.

הרגע השני היה בחג השבועות כשנפתחה הדרך לכותל, וגם כאן השיכרון החזק איך נכנסנו בריקוד לבין החומות, אותן חומות שכולדים היינו משקיפים אליהם מהמרפסת בהר ציון, ולפתע מצאנו את עצמינו בפנים בין החומות בשירת "עומדות היינו רגלינו בשעריך ירושלים". "היינו כחולמים" אומר

³ אין זה תיאור מלא של התחנות המרכזיות בחייו. להשלמה ראו: שמעון י' דייטש, "הרב שמעון גרשון רוזנברג – שג"ר", נהלך ברגש: מבחר מאמרים, ערכו ז' מאור וש"י דייטש, אפרתה תשס"ח, עמ' ט-יא; הרב יאיר דרייפוס, "הקדמה ודברי זיכרון", שם, עמ' יג-כג.

⁴ ראו: כלים שבורים: תורה וציונות בסביבה פוסט-מודרנית, ערך א' צוריאל, אפרתה תשס"ד, עמ' 88-89.

⁵ ראו למשל: הרב יאיר דרייפוס, "על גבול שני עולמות", באר מים חיים: זכרון לראש ישיבת כרם-ביבנה הרב חיים יעקב גולדוויכט זצ"ל, ערך י' שביב, יבנה תשנ"ט, עמ' 464-466.

הפסוק ואני אמנם זוכר את עצמי צובט את עצמי כלא מאמין שאמנם זאת המציאות, כאילו זו עצמה הפכה לחלום. נראה היה שהרגע שיבת ציון מתרחש מול עינינו, שירושלים שעד אז סימלה את האבלות והכאב הופכת להיות לשמחה, שחיינו יהיו מעתה נחשול של שמחה וגאולה.⁶

כל ימיו ניסה הרב שג"ר לתאר ולהסביר את משמעות הגאולה עבורנו, את האפשרויות הנפתחות בעבורנו מבחינה דתית וקיומית ואת קדושתה המיוחדת של הארץ בכלל וירושלים בפרט. אלא שחווית מלחמת יום הכיפורים לא אפשרה לו לעמוד במקום זה.

הנה קטע מטיטת הספד לחברו לטנק שייע הולץ הי"ד:

הזיכרון האחרון. ליד המחצבה בנאפח עלינו לעמדת אש, אני עדיין לא חשבתי שזה רציני. אבל, ואילו היו המילים האחרונות שהחלפנו, ביקשתי משייע שהיה התותחן שאם יקרה משהו, שיצודד את הטנק באופן שאוכל לצאת ממנו. בטנקים האלה ישנו מצב שבו התותח נמצא מעל פתח תא הנהג, מצב שבו הנהג לכוד ואיננו יכול לצאת מהטנק. הוא הבטיח לי לעשות זאת.

בזיכרון הבא שלי אני מוצא את עצמי בתא הנהג האחוז בלהבות אש. הצלחתי לחלץ את עצמי, וכמה מטרים מהטנק ראיתי כיצד הוא עולה בלהבות ענק בגובה בית קומות. לא ידעתי אז מה עלה בגורל של שייע ושמואל.

נוכח הרב סבתו שאני מעריך ומוקיר אותו אני חש צורך לומר משהו נוסף. התחושות שלי לגבי המלחמה שונות משלו. אין לי את האמונה האידיאלית שלו. הוויכוח החל כבר בתקופה שאחרי המלחמה. למשל לא פעם הציעו לי לעשות סעודת הודאה על הנס וההצלה. אבל "איך אשיר את שיר ד", אינני מסוגל, ולא משום שח"ו אני כופר בטובה. אלא שאינני יכול לשמות. ראה אדמו"ר מפיאצסנה. הסוכה היא צל. אמרתי בזמנו כשעשו בישיבת הכותל סעודת הודיה שאנו נמצאים בצל של הסוכה ולא באור שלה.⁷

במלחמה נפצע הרב קשה. לכמה אנשים אמר כי הטנק הבווער היה אושוויץ שלו. לא שלא היה מודע להבדל המתבקש בין האירועים. כוונתו היה לחוויית הסתר הפנים במלחמת יום הכיפורים עבור אלו שחיו באור הגאולה. כאן צפה מחדש חוויית הדור השני לשואה.

ניתן לומר כי חיפוש האמת הנוקב של הרב שג"ר וסלידתו מאפולוגטיקה ומאמונה יודעת-כול מתחילים כאן. כאן מתחילה גם חריגתו מהתפיסה הציונית-דתית מבית מדרשה של ישיבת מרכז הרב, תפיסה המפרשת את מדינת ישראל מזווית משיחית. תפיסתו של הרב שג"ר, כפי שנראה, היתה שונה. היחלצותו הניסית מן הטנק הבווער עודדה אותו להמשיך בלימודו. בשנת תשל"ה פנו אליו ראשי ישיבת הכותל והציעו לו לכהן בה כר"מ. לאחר התלבטות לא פשוטה נענה הרב להצעה. הדברים אותם כתב בספרו "בתורתו יהגה" על הבחור הציוני-דתי הממוצע היו נכונים מן הסתם גם לגביו:

ריחוק זה מעולם הלימוד ניכר גם בהרגשת הזרות שחשים תלמידים כשמנסים להשפיע עליהם להמשיך בלימוד, להיות רבנים ולהפוך לרמ"ם ולמחנכים. הדמות הרבנית, עוטת הפנאק זדה להם ופוגעת בחופש ובספונטניות שבהם הם דוגלים.⁸

אכן, אהבת החופש והספונטניות – ומן העבר השני אהבת התורה והרצון לחנך את הדור התרוצצו בנשמתו של הרב שג"ר. כבן הציונות הדתית גדל על ברכי הפתיחות לתרבות הכללית, הבלתי-אמצעיות והספונטניות, ואילו עולם הישיבה חייב אותו להצניע את פתיחותו ולאמץ "פזזה" רבנית שהיתה זרה לו. הוא העריך את רבותיו ואת עמיתיו לצוות הישיבה ולא פקפק בכנותם-הם, אולם הוא עצמו לא הזדהה עם הפאתוס הישיבתי. שניות זו כמו גם עמדתו הדתית הנוקבת ומחפשת הכנות הרחיקו אותו בהדרגה מהעולם הממוסד של ישיבות ההסדר (שהיה מטבע הדברים הרבה פחות מגוון מאשר היום). לאחר מספר שנים של הוראה בישיבת הכותל, בהן שנה אחת בה עמד בראש הישיבה פנה למוסדות קטנים יותר שהיו קרובים יותר לדרכו בלימוד תורה: ישיבת שפ"ע (מקור חיים) שבראשה עמד הרב שטיינזלץ, ולאחר מכן "בית מורשה" שהלם את חזונו לשלב לימוד תורה מעמיק עם קבלת כלים מתחום מתחומי המדע השונים. למרות הערכתו הרבה לדרכו של בית מורשה ולחזונו של מקימו פרופ' בנימין איש שלום, עזב הרב שג"ר את המקום מכיוון שחיפש את האינטנסיביות של ישיבה. יחד עם חברו לדרך מזה שנים ארוכות, הרב יאיר דרייפוס הקים את ישיבת "שיח" (שנקראה יותר מאוחר "שיח יצחק"). חלומה היה למצוא את השילוב בין

⁶ מתוך טיוטה של הרב שג"ר, שיחה ליום ירושלים בשנת תשס"ד.

⁷ לענ"ד עמדתו של הרב סבתו, לפחות זו העולה בספרו "תיאום כוונות", לא רחוקה מזו של הרב שג"ר. ראו את מאמרי: "רוחות מלחמה", אקדמות ח (תש"ס), עמ' 183–192.

⁸ הרב שג"ר, בתורתו יהגה: לימוד גמרא כבקשת אלוקים, ערך ז' מאור, אפרתה תשס"ט, עמ' 15.

רוחב הדעת, הכנות, הפתיחות והחופש לבין המסירות לתורה והשאיפה לגדול בה – אותו שילוב בין המרכיב ה"ציוני-דתי" וה"חרדי" שבעולמו. למרות הישגיה של הישיבה לא חש הרב כי הוא השיג את השילוב הזה. נותר הקרע, הקרע בנשמתו, הקרע בעולמות.

ב. ארבע מהפכות

למרות שבעשרים השנה האחרונות עמד הרב שג"ר בראש מסגרות קטנות יחסית ולמרות העובדה שמיעט לפרסם (תחת לחץ גדול של ידידו הקרוב הרב יאיר דרייפוס יבדל"א הוציאו תלמידיו מספר חיבורים מתורתו החל משנת תשנ"ט) לא ניתן להמעיט בהשפעתו על דרכו של הציבור הדתי. לעניות דעתי בארבעה תחומים ניכרת השפעתו פורצת הדרך בסלילת דרכים שרובן מקובלות כיום על חלק נכבד מהציבור הדתי (ואולי אפילו נתפסות כמובנות מאליהן). כוונתי לתרומתו ללימוד החסידות בציבור הדתי-לאומי, לחיבור בין הגמרא (וללימוד התורה בכלל) לבין שאלות קיומיות, לקידום חינוך דיאלוגי ולמתן מקום ליצירה ולאומנות בעולמו של האדם הדתי. לא באתי למעט בדברי את תרומתם של רבים אחרים בתחומים אלו, ועם כל זאת אני סבור כי חלקו של הרב שג"ר משמעותי ודורש הדגשה.

1. לימוד חסידות

כיום אין כמעט ישיבת הסדר המכבדת את עצמה שאינה כוללת שיעורי חסידות בתחום לימודי המחשבה, שלא לדבר ישיבות הסדר המציגות את עצמן במפורש כישיבות חסידות. ברבים מעלוני פרשת השבוע ישנה פינה של דבר תורה או סיפור חסידי. אך לא תמיד כך היה. למרות שחלק לא מבוטל מהציבור הציוני-דתי הגיע ממשפחות חסידות (והיו אף כמה אדמו"רים חסידיים שהיו קרובים לציונות), עולם התורה הדתי-לאומי היה מסויג מן החסידות. להסתייגות זו שני מרכיבים.

ראשית, התנגדותו החריפה של הרצ"ה קוק לחסידות⁹, התנגדות שהשפיעה על דור הרבנים שהתחנך על ידו ועל המוסדות החינוכיים שהקימו. שנית, עולם ישיבות ההסדר (ובמידה לא מבוטל גם עולם הישיבות התיכוניות) קם במתכונת הישיבה הליטאית. על עובדה זו והשלכותיה על לימוד הגמרא עמד הרב שג"ר בהרחבה¹⁰. אמנם גם הרב גולדויכט זצ"ל בישיבת "כרם ביבנה" וגם הרב הדרי יבדל"א בישיבת הכותל שילבו רעיונות חסידיים (במיוחד אלו של ה"שפת אמת" מגור) בשיחותיהם, אבל סדר היום בישיבה היה ליטאי: לימוד גמרא בעיון בשילוב עיסוק במוסר.

הרב שג"ר נטל את הניצוצות החסידיים שהיו פזורים בעולם ישיבות ההסדר וליכד אותם לכלל אש גדולה: ככל שידיעתי מגעת, שיעוריו בחסידות בישיבת הכותל היו השיעורים המסודרים הראשונים שניתנו בתורתה של החסידות: מכאן לימד הרב שג"ר במסגרות שונות – בישיבות (כמו: הכותל, עתניאל, הר עציון וישיבת הקיבוץ הדתי), במדרשות (בר אילן, לינדנבאום ונשמת) ולקהל הרחב. מקום מיוחד תפסו חסידות איז'ביצא (עיסוקו של הרב בחסידות זו קדם בדור לעניין שהתעורר בה לפני מספר שנים), חב"ד ומעל הכול – ברסלב.

מה שקדם לי כשנפגשתי לראשונה עם ר"נ... היא היותו יונק את דביקותו הדתית מתוך חוסר ההיגיון והקושיות שאין עליהם תשובה, כאן משאבי האכסטיזה הדתית שלו, אך גם דרכו שלו להצלת הדת והדתיות מהבנאלי ומהאידיאולוגי... ר"נ הינו אחד הבודדים שפונה אלינו כאדם, כמישהו העומד עם ספיקותיו ונפילותיו מול האלוקים. אחד הבודדים משום שבדרך כלל לאדם הדתי יש פוזה, הוא יודע, אך ר"נ לא נלאה מלחזור ולומר ש"תכלית הידיעה אשר לו נדע, ותכלית זו אין מי שזוכה כי אם הצדיקים הגדולים מאד"... מבחינה זו ר"נ שייך לעולם המודרני, אחד הבודדים בעולם היהודי האורתודוקסי. המודרניסט חווה את האמונה כהעדר וככיסופים שאינם ניתנים להגשמה... אולם, בניגוד למודרניסט, ר"נ יכול לא רק לחגוג את האמונה באמצעות העדרה, אלא גם לפתוח פתח חיובי לאמונה ודביקות המגנה על עצמה ועל טהרתה באמצעות ההעדר עצמו¹¹.

כמובן, דברים אלה מעידים על הרב שג"ר עצמו לא פחות מאשר על ר' נחמן. חשוב להדגיש שהרב סלד מאימוץ החסידות במידה שהוא מתמצה בהוספת פריטי לבוש, מחוות גופניות, אימוץ אמונה תמימה,

⁹ על כך ראו למשל: הרצ"ה, שיחות הרב צבי יהודה, ערך הרב ש' אבינר, ללא ציון מקום ושנת הוצאה, חלק ב', עמ' 66-77. וכך נכתב בשמו ביטוי חריף בחוברת 'עיטורי ירושלים', גיליון 32, סיוון תשס"ט: "על רבי נחמן מברסלב אמר רבנו: התמכרות והשתעבדות נפשית נוראה ואיומה". הרב יעקב אריאל מספר שכאשר נודע לרצ"ה שהרב הנזיר התחיל לתת שיעורים בספר ה'תניא', פתח הוא סדרת שיעורים ב'נפש החיים'.

¹⁰ ראו: בתורתו יהגה, שם, עמ' 13-24, 193-197.

¹¹ מתוך טיוטה של הרב שג"ר על ר' נחמן מברסלב.

עריכת "טישים" ותפילה בהתלהבות. החסידות היא עבורו בראש ובראשונה "מוחין", ועמל של מוח ושל לב. בתשתיתה אמונה פנימית עמוקה, לא פשטנית ולא מוחצנת. המבט החסידי על העולם הוא מפוכח וכואב, אך דווקא מבט זה מאפשר שמחה ודבקות.

מעבר לעובדה שהרב סבר כי החסידות היא חלק בלתי נפרד ממחשבת ישראל, הוא ראה זיקה מיוחדת בין החסידות לבין עולמה של הציונות הדתית. בעיניו ללא המהפכה החסידית לא היתה ציונות דתית אפשרית כלל וכלל. זאת מכיוון שהחסידות הטרימה שתי מהפכות מודרניות שמהוות, לדעת הרב את הבסיס לדרכה של הציונות הדתית: החסידות העמיקה ובררה את רעיון הקדושה שבטבע העומד בתשתית המהפכה הציונית ואת רעיון קדושת הקיומיות האישית העומד בתשתית המהפכה האקזיסטנציאליסטית.

אכן, הרב שג"ר טען כי הציונות הדתית היא מכלול שלם ולא ניתן לקחת את המחשב החרדי ולהלביש עליו עוד מספר פרטים או חיובים הלכתיים כדי ליצור זהות דתית-לאומית. מכאן נובע כי גם עבודת ה' בישיבות הדתיות-לאומיות לא יכולה להיות זהה לזו שהיתה מקובלת בעולם ישיבות המוסר בליטא או בנותיהן בארץ. מכאן המרכזיות של לימודי החסידות (כמובן תוך התאמתה להקשר הרוחני החדש של העולם הציוני-דתית) ומכאן גם המהפכה השניה אותה הוביל הרב שג"ר: המהפכה בלימוד גמרא.

2. לימוד גמרא כבקשת א-להים

לימוד גמרא היה מרכז עולמו של הרב שג"ר. כמו שכתב "אני כשלעצמי מתענג על לימוד ב'ברכת שמואל' לא פחות מאשר על לימוד תורה של רבי נחמן מברסלב"¹². מעבר לעובדה שהרב היה מגדולי הלמדנים שצמחו בעולם התורה הציוני-דתית, הוא מתייחד בכך שפרץ דרך חדשה בלימוד גמרא. גם כאן חשוב להבהיר את הרקע להמהפכה שחולל.

עולם התורה הדתי לאומי נבנה על ברכי לימוד התורה שהיה נהוג בישיבות ליטא. הר"מים צמחו בתוך מסורת זו של לימוד תורה בריסקאי ולתוך מסורת זו ניסו לשלב את תלמידיהם בישיבות התיכוניות ובישיבות ההסדר. גם הרב שג"ר ינק מתורה זו כתלמיד בישיבת "נתיב מאיר" ומאוחר יותר כתלמיד ישיבת "כרם ביבנה". העוקב אחר מאמריו הלמדניים הראשונים מהימים בהם למד ולימד בישיבת הכותל יופתע אולי לא רק מהמהלכים הישיבתיים אלא גם מהשפה הישיבתית.

אולם, למרות ההערכה שחש לרבנותיו (כמו גם תלמידי חכמים אחרים שמהם ינק תורה, כמו הרב גוסטמן זצ"ל והגר"ש פישר יבדל"א) ולמרות שהצליח בלימודו, חש הרב תחושה של מועקה. למועקה זו נתן ביטוי כבר ממחברותיו משנת תשל"ח, תוך שהוא מנסה להגדיר לעצמו ולשומעיו מה מקורה וכיצד ניתן להציע לה פיתרון. הפרי הבשל של התחבטות זו הוא הספר "בתורתו יהגה" אותו זכיתי לערוך, ספר שהתפרסם לפני כשנה.

המועקה מתחילה באמונתו העמוקה של הרב שג"ר כי הקב"ה נפגש עם האדם מתוך קירות לבבו. הנקודה האותנטית, הקיומית, הכנה של האדם היא המקום בו הוא פוגש את א-להיו:

איפה מוצא האיזיביצאי את רצון ה' – בלבו של היהודי, בכנותו הפנימית, בהכרעה האישית האותנטית¹³.

הלימוד הישיבתי, לעומת זאת, נשען על הניכור. הדרך היחידה, כך הסביר הרב שג"ר מתוך הזדהות (והתנגדות) עמוקה, לשמור על הקדושה בעולם מחולן היא הטרנסצנדנטיות. לצורך כך יש להרחיק את הלימוד מעולמו של האדם, מה"קומון-סנס" האנושי ומעיסוק בשאלות מעשיות. תפיסה זו עומדת בתשתית דרכו של ר' חיים ותלמידיו ומקבלת הנהרה מחשבתית מרשימה בכתביו של נכדו של ר' חיים, הגר"ד סלוביצ'ק.

תפיסה זו עומדת בניגוד חריף לתפיסתו האימננטית של הרב שג"ר; ככל שהעמיק בהבנתה של הדרך הישיבתית כך החריפה עמדתו כי היא אינו עולה בקנה אחד עם עולמה של הציונות הדתית. הרב חזה כי הניסיון לשלב בין מרקם-חיים ציוני, מעשי, מודרני ואימננטי עם לימוד התורה הליטאי שעיצב למעשה את מרקם החיים החרדי יוביל לסתירה שתוצאותיה הן תהליכי התחרדות או למצער "התחרדות", מכאן והפיכת התורה למרכיב זניח בתרבות הממשית, מכאן. בתחילה ניסה הרב (והדבר בולט במאמריו המוקדמים) לשלב את חיפוש המשמעות בתוך הלימוד הישיבתי הקלאסי. עם הזמן נוכח כי אין די בכך. בספרו "בתורתו יהגה" (המבוסס על שיעורים שנתן לפני כחמש עשרה שנה ב"בית מורשה") טען כי יש התאמה בין ה"מתודה" (דרך הלימוד) לבין ה"מוטיבציה" (המניע ללימוד). ההתאמה בין מתודה למוטיבציה

¹² בתורתו יהגה, שם, עמ' 22.

¹³ הרב שג"ר, שובי נפשי – חסד או חירות: קובץ פרקי תשובה, ערך הרב י' דרייפוס, אפרתה תשס"ג, עמ' 143 – 144.

בעולם החרדי היא הנותנת לו את החיוניות והעוצמה שלו; המוטיבציה הציונית-דתית היא אימננטית, קיומית ומעשית ולכן היא צריכה לטפח דרך לימוד משל עצמה.

קצרה היריעה מלתאר את שיטתו של הרב שג"ר; המעוניינים יוכלו לעיין בספרו ולהתרשם. אני מקווה שיהיה לאל ידם של המשפחה וועד הכתבים המופקדים על הוצאת כתביו לפרסם גם ספרי שיעורים שלו, ספרים שידגימו את שיטתו ואת גדולתו בתורה. במסגרת מצומצמת זו אצביע רק על השינוי שהתחולל בעולם התורה שלנו, שינוי שבוודאי הושפע מאוד מהרב שג"ר ותלמידיו: כיום חיפוש המשמעות והרלבנטיות של הגמרא כבר אינו מילה גסה. מנהיגיו של החינוך הדתי מקדמים בשנים האחרונות את תכנית "תורת חיים", תכנית ששמה דגש על רלבנטיות ועל חיבור לעולמם של התלמידים.

כמו ביחסו לחסידות, גם ביחס לגמרא הרב שג"ר היה מסויג מפתרון פשטני בנוסח הפיכת הגמרא ל"שיח של ערכים". לדעתו, קפיצה מהירה ובלתי-אמצעית לשאלות המשמעות תעשה עוול לאמיתתה של סוגיה. מעבר לכך, הוא סבור כי המבט הסובייקטיבי הוא חלקי בלבד. נדרש גם מבט אובייקטיבי, וכאן יש צורך בשילוב המבט המחקרי. למעשה, הרב שג"ר סבר כי המשמעות של הסוגיא נחשפת דווקא מתוך השילוב וההנגדה בין המבט הלמדני המציע לנו אנליזה מושגית לבין המבט המחקרי שיצביע על הפער בין הרבדים השונים בסוגיה. אולם בדרך כלל המחקר מסתפק בהצבעה על השרירותיות של הפער ואילו הרב שג"ר טוען כי הוא דרכו ניתן לחשוף את הויכוח העקרוני בין חכמים, ויכוח הנוגע לא פעם למערכת המושגית אותה הציעו הלמדנים.

בנקודה זו השפעתו של הרב שג"ר עדיין אינה ניכרת: מתנהל ויכוח נוקב בתוך הציונות הדתית על האפשרות לשלב מחקר בתחום לימוד התורה – מהתנ"ך ועד הגמרא. לכן, ניתן לומר שרק פן אחד במהפכת לימוד התורה אותה הוביל הרב שג"ר התקבל; עם זאת, אין להקל ראש בחשיבותה של מהפכה זו. מן הראוי להדגיש שהדברים שנאמרו לעיל נוגעים, עם השינויים המתבקשים גם ללימוד מחשבה, במיוחד ללימוד תורתם של ראשונים, אולם מקוצר היריעה לא אעסוק בכך במאמר זה..

3. "פנים בפנים דבר ה' עמכם"

אחד מתלמידיו של הרב שג"ר אמר פעם כי הוא היה איש של 'אורות' ולא של 'כלים'. הוא לא הניח אחריו משנה חינוכית סדורה, ויש כאלה שאף יגידו שהנוקבות הקוצקאית שלו היתה לא פעם אנטי-חינוכית. ובכל אופן, כמה וכמה מגדולי מחנכינו היום היו מתלמידיו; הדבר בוודאי אינו מקרי. ניתן לומר כי הרב התאמץ לתת בסיס תורני ורוחני לאותה דרך חינוכית דיאלוגית שתופסת יותר ויותר תאוצה בחינוך הדתי כיום. ערך החירות היה ערך מרכזי בעולמו:

רק מעמדה של חופש יכול אדם לגעת בממשות הקיום¹⁴.

בעקבות המקובלים, הרמח"ל והרב קוק לימד כי משמעות תהליך הנסירה אותו מתארים המדרשים והקבלה, הוא המרת הקשר הכפייתי של 'אחור באחור' בקשר הבוגר, הבחירי, של 'פנים בפנים'¹⁵. הוא האמין כי בסופו של דבר אמונה היא עניין של הכרעה אישית, קיומית, ולא ניתן להשתית אותה על כפייה או אפילו על מנגנוני רגשות אשמה חברתיים. גם לימוד תורה צריך לצמוח מתוך אהבת תורה ולא מתוך כפייה חיצונית או פנימית. מכאן המרכזיות של מושג הברית בהגותו: הברית היא קשר שיש בו מוחלטות (שהרי הרב ביקר בעוז את הרופפות הליברלית) אך מוחלטות זו בנויה על המחויבות המוחלטת של שני הצדדים: זה התנאי ללימוד תורה, לכינון יחסי זוגיות ובכלל לעבודת ה'. לימוד תורה הוא דיאלוג של מחויבות בין הלומד לתורתו, ולכן – גם בין הרב לתלמידים. כך פירש למשל את דרכו של ר' נחמן מברסלב:

הבעיה איננה למצוא את המקום ממני אני מדבר, מקום שבו הדיבור מקבל גיבוי פנימי, חוקק הוא לחופש כדי להפוך לאמת. אלא לדבר אל, להיות אחד עם הדיבור, הממשיך את האינטימיות אך מתחבר ונותן אימון בזולת. לדבר אליו, לדבר אליו מחייב מגע פנימי שלא נמצא בעולם החומר. חוק המקום של אריסטו - חומר דוחה חומר, הם נמצאים בהכרח בתחרות. לדבר אל הזולת מצריך נתינת אימון בו, שהיא האמונה בחירותו. דיבור כזה הוא דיבור ממשי. הוא איננו מכפיל את המציאות, קרי "דיבור על...", אלא הוא הדבר עצמו. ומכאן סגולתו כמפגש עם הממשות.

למעשה ר"נ רוצה לדבר אל כולם, אל כל אחד ואחד, זו שלימות הדיבור. הדיבור לאלוקים הוא הדיבור של הדיבורים, ובאופן פרדוכסלי דוקא משום שאלוקים איננו מוחשי, נמצא ולא במציאות דוקא משום כך ניתן באמצעות לפתח דיבור שאח"כ יעבור כך לדיבור לאחרים.

¹⁴ הרב שג"ר, "שיפור וחיידוש", על כפות המנעול: דרשות לימי התשובה וליום הכיפורים, עורכים: א' ניר וא' צוריאל, אפרתה תשס"ד, עמ' 16.

¹⁵ ראו: הרב שג"ר, "צניעות ובושה", נהלך ברג"ש, שם, עמ' 261–265; "פנים בפנים", שם, עמ' 367–373.

דיבור כזה משנה את הממשות שיוני אונטולוגי. הוא מרכז את הזר והפך אותו לאינטימי¹⁶.

הצדיק, כך לימד הרב שג"ר, אינו מכתוב דרך אלא פותח בפני החסיד עולם אין-סופי של אפשרויות שהיו גנוזות בו. אם ידבר "דיבורים של אמונה", דברים הנובעים מעומק עולמו הפנימי, דברים שנחצבו מתוך כאביו והתמודדותיו, דברים המנסים להכיר את התלמיד ומקומו, תשרה בהם השכינה. השכינה תשרה לא באמירות המלאות של הרב, אלא דווקא בדיאלוג בין הרב לתלמיד, כפי שלימד ר' נחמן¹⁷.

בעיניו לא היתה זו רק תורה גבוהה אלא דרך חינוכית אקטואלית. מבחינה זו ליל הסדר הבנוי על שאלות ותשובות, על שיח פתוח, שבו האב פותח לבן על מנת שישאל, אך אינו סוגר את הדיון, הוא מודל לתפיסה החינוכית היהודית. היכולת לקבל את האחר, להקשיב לו דורשת ענווה עמוקה ויותר מכך אמונה עמוקה בה'. החירות היא לא פעם מסוכנת והחינוך לברית אינו פשוט. ובכל אופן האמין הרב שג"ר כי זו הדרך היחידה שבה יכול ללכת החינוך הדתי. כאמור, דרך זו קנתה בשנים האחרונות שביתה אצל קברניטי החינוך הדתי כמו גם במוסדות חינוכיים רבים.

אומנות ואמונה

רבים מהיוצרים הבולטים שצמחו בשנים האחרונות בציבור הדתי היו תלמידיו של הרב, ואין זה מקרי. ראשית, הרב ניסה לתת לגיטימציה דתית לאותנטיות, לחיפוש המקום האישי והאינדיבידואלי, ואלו מהווים תנאי מוקדם לכל יצירה אומנותית. שנית, הרב ראה ביצירה עצמה כלי חשוב למפגש עם הא-להי, ולימד כי הדמיון היוצר הוא כלי חשוב למפגש עם הא-להי, לא פחות מאשר השכל. שלישית, הוא לא נרתע מלהראות לקהל שומעיו את הערך שהוא מיחס לתובנות העולות מתוך היצירה: הוא ציטט לא פעם שירים או מוטיבים של יצירות (ניתן לציין למשל את חיבתו העמוקה ליצירתו של הסופר פרנץ קפקא) ואף הציג לפעמים ניתוח של יצירות אלה. בכמה וכמה הזדמנויות דיבר בפני הלומדים בבית ספר "מעלה"; בדבריו ניתח לא רק מקורות תורניים שונים אלא גם יצירות אומנותיות ובהן גם סרטים. בכמה מאמרים עסק בתופעת האמנות ומשמעותה הדתית. בעיניו ההתפרצות היצירתית של צעירי הציבור הדתי היא ביטוי לאותו חזון משיחי של ר' צדוק, ר' נחמן והרב קוק, של זיכוכ כוח הדמיון המהווה שלב ראשון בחזרת הנבואיות לעולם.

האמת איננה דבר סטטי. קפוא ומאובן; הפנטזיה, הגזומה, היא הכלי שבו מתגלית האמת. תפיסה זו של האמת כחופש היא רחבה מכדי למצותה כאן, אך הדברים מדברים בעד עצמם. השירים הנשגבים, החזיונות, המצויר והמדומה, עשויים להיות אמת עליונה. לא תמיד האמת של המצוי, אך לדצוי ערך אמיתי לא פחות מלמצוי¹⁸.

לאור תורתו של האדמו"ר הזקן מחב"ד לימד כי השירה היא פעולה של "העלאת העולמות" – היא נותנת מבט מיוחד על העולם המאפשר להביאו כמות שהוא אל הקדושה¹⁹. בעיניו, תופעה זו של פריחת היצירתיות בציבור הדתי היא תופעה מבורכת מכיוון שהיא מבטאת פריחה של הרגישות האנושית, רגישות שהיתה בעיניו תנאי חיוני לעבודת ה'.

כיום, מגמה זו של עידוד המעשה האומנותי נתפסת כמעט כמובנת מאליה: מגמות של יצירה פורחות בשיבות התיכונות ובאולפנות, בחורי ישיבות מנסים כוחם בכתיבת שירה, והמערכת מעודדת את ביכורי היצירה מעל במות שונות. לא ניתן להמעיט בתרומתו של הרב שג"ר לכך, שהרי לפני עשור ושניים תופעות אלו נתקלו לא פעם במשיכת כתף או אף בהתנגדות מפורשת.

ג. דרכו של הרב שג"ר

בדברי עד כאן תיארתי את המהפכות בציבור הדתי להן תרם הרב שג"ר תרומה מכרעת. אולם, אין להכחיש שמעבר להשפעה משמעותית זו לא הצליח הרב שג"ר להתבסס כדמות תורנית מרכזית בציבור הדתי. קהל נאמן אך מצומצם יחסית של תלמידים ותלמידות נהה אחריו, אך רבים בציבור הדתי כלל לא הכירו אותו. בדברים שלהלן אנסה לשרטט כמה קוים בדרכו הרוחנית והציבורית, אולי דווקא את אלה שלא הצליח להנחיל ואולי אפילו לא להסביר.

¹⁶ מתוך טיוטה של הרב שג"ר על ר' נחמן מברסלב.

¹⁷ ר' נחמן מברסלב, ליקוטי מוהר"ן, קמא, תורה קמ"ב.

¹⁸ הרב שג"ר, "על אמונה, אומנות ודמיון", משיב הרוח יב (תשס"ג), עמ' 57–62, התפרסם שוב בנהלך ברגש, עמ' 251–257.

¹⁹ ראו למשל: "השיר ששרים השירים (דרוש חסידי על שירה)", משיב הרוח יז (תשס"ה), עמ' 173–176, נדפס מחדש בנהלך ברג"ש, שם, עמ' 241–249.

כבר בדברים אישיים שרשם בשנת תשל"ט קבל הרב על דלות הרוח בציונות הדתית: היא אינה מנחילה לבניה לא דרך משלה בלימוד תורה וחמור מזה – אהבת תורה, לא עבודת ה' מעמיקה ולא מודעות למהפכה שבאימוץ (המסוים) של כמה מהפכות מודרניות כמו ההשכלה, הלאומיות, הדמוקרטיה, הפמיניזם ועוד. הרב סבר כי הרב קוק ותלמידיו הניחו בסיס איתן לגיבוש דרך רוחנית לציבור הציוני דתי אך דרושה עוד עבודה רבה בגיבושה של דרך זו ובהנחלתה לצבורים רחבים. מאז ועד יומו האחרון ניסה הרב לתרום את תרומתו למשימה מכרעת זו.

הרב קידש מלחמה על העודפות האידיאולוגית של הציבור הדתי. לא שהתנגד לאידיאולוגיה – הוא ראה בה כמעט הכרח בליגונה בדרכו של ציבור. אולם בעיניו אידיאולוגיה נוקשה, החוטאת בהתעלמות משינויי המציאות – מכאן ובהתכחשות לעולמו של הפרט – מכאן, היא ביטוי לחוסר אמונה ולחרדה שחוסר זה מעורר. בעקבות החסידות לימד ש"אלוהי מסכה לא תעשה לך" – אל תעשה לך א-להים שהם*** מסכה. הוא ראה בתורת הרב קוק את האור הגדול של הציונות הדתית אך סבר שאין להופכה לתורה שבכתב: יש להמשיך לפעול וליצור בתוך המסגרת שהציב הראי"ה מתוך מודעות לשינויים המפליגים שחלו בעולם מאז שנכתבה ופורסמה. מתוך כך ביקר בחריפות את המשיחיות, הימניות, היחס לציבור החילוני ועוד. הרב טען כי בסופו של דבר ה"אני מאמין" של הציונות הדתית נשען על אחדות העם והרצון למצוא מקום (בוודאי עד גבול מסוים) לדרך שבה בחרו חלקים גדולים מהעם היהודי. אך אם כך הם פני הדברים, הרי שלא ניתן ליצור את הגשר המיוחל רק על בסיס הכרה בערך העולם הערכי החילוני שמלפני מאה שנה. האתגר חייב להיות מציאת ערך בעולם הערכי העכשווי – כולל ערכי הפלורליזם והרצון בשלום. התעלמות מכך, הופכת את דרכו של הציבור הדתי לבלתי-אפשרית והופכת אותו לדחוי אפילו יותר מזה החרדי; בעיני חילוניים רבים החרדי לפחות לא מתיימר לבנות אתם את המדינה, ואילו הציוני-דתי מנסה לבנות עמם מדינה על בסיס עולם ערכי מנוגד לחלוטין לעולמם.

הרב שג"ר ניסה לבחון מחדש נושאים רבים על מנת להציע דרך ציונית-דתית שלא תזנח לא את הציונות ולא את העומק הדתי. מקצת ממסקנותיו והצעותיו פזורים במאמריו או בדברים שנשא בפורומים שונים אבל רוב הגותו בנושא עדיין מחכה להצגה שיטתית ובהירה. אנו מקווים להוציא בקרוב מספר ספרים בנושאים אלה על בסיס עזבונו העשיר.²⁰

אתיחס בקצרה לדוגמא אחת בלבד: סוגיית המשיחיות. מחד גיסא, התנגד הרב שג"ר בהזדמנויות שונות לתפיסות רווחות בציבור הדתי, תפיסות הסוברות כי האמונה בהיותנו בתהליך גאולה צריכה להשפיע על החלטות פוליטיות. הוא יצא בחריפות נגד ה"משיחיות ההלכתית" של הרב גורן זצ"ל או להבטחות משיחיות ביחס להתנתקות שניתנו על ידי רבנים שונים. עם זאת, לא דגל בתפיסות הרווחות באקדמיה הדתית, המנתקות את המדינה וההיסטוריה מהממד המשיחי. אין לחלום על גדולות אלא לקדם את הערכים האנושיים והדתיים החשובים באופן צנוע בהתאם ליכולת הקיבול של המציאות. לעומת זאת דגל הרב שג"ר במשיחיות ובאוטופיה, ובעקבות ר' נחמן לימד את ערך הדמיון בחידוש פני המציאות.²¹ אכן, הוא סבר כי מותר ואף רצוי לחלום אבל טען כי אין לכפות את החלום על המציאות. המעיין במאמרו הקשה על פרק המשיח בהלכות מלכים לרמב"ם יווכח בוודאי בהזדהותו העמוקה עם התפיסה המשיחית של הרמב"ם:

הרמב"ם לא שאף כלל להצניע ולמעט בערכה של האמונה המשיחית, מאבקו היה נגד אופי מסוים שאמונה זו עלולה ללבוש. הוא קיווה להתעוררות ולפעילות אקטיבית, כמובן בתחום האפשרויות ההיסטוריות הריאליות. הסכנה נמצאת רק במשיחיות לא ריאלית, לא אימננטית, הזייתית ומנותקת מהמציאות, המנסה לכפות את עצמה על ההיסטוריה ולנפצה... דחפיה של המשיחיות מהזן הרמב"מי מעוגנים בריאליה היסטורית, והיא איננה אנרכיסטית. משיחיות זו לא תוביל למפח נפש, ומתוך כך לא תוביל להתדרדרות דתית, גם אם אינה מתגשמת. "משיח השקר" אינו דמות על-אנושית שהכזיבה, אלא אדם מן השורה שניסה ככל יכולתו והצלחתו כמה שהצליח. האידיאלים האמוניים לא נפגמים עקב אי-הצלחה זו כהוא זה... הרמב"ם מציג משיחיות הפועלת בתוך ההיסטוריה עצמה, בניגוד למשיחיות האפוקליפטית המנתצת את ההיסטוריה לשברים. כאן האוטופיה הפכה להיות "אוטופיה ריאלית", בכך היא מלהיבה מבחינה דתית אף יותר מן התאוריה האפוקליפטית.²²

²⁰ ראו למשל את ספרו כלים שבורים, ואת חטיבת המאמרים מענייני השעה בספרו נהלך ברג"ש.

²¹ ראו את מאמרו "יוסף הצדיק החולם: הדמיון לפי ר' נחמן מברסלב", נהלך ברג"ש, שם, עמ' 132–137.

²² "היסטוריה ומשיחיות לפי הרמב"ם", נהלך ברג"ש, שם, עמ' 91–92.

הרב שג"ר ניסה לאחוז בשיפולי גלימתו של הרב קוק, ולהעלות את הניצוצות מעולם הרוח האנושי. כמו הרב קוק, סבר גם הוא כי לתהליך ההמתקה צריך שיקדם תהליך הבדלה (אני משתמש כאן במושגי הבעש"ט אותם הסביר הרב בשיעוריו "מבוא לחסידות"): לפני האימוץ יש צורך להגדיר זהות ולשרטט גבולות. אין ספק כי הבסיס התורני הרחב של הרב והנהגתו המחמירה סייעו לו להגדיר את גבולותיו ועם זאת להיות קשוב לעולם הסובב – מההגות האקזיסטנציאליסטית ועד זו הפוסט-מודרנית בשנותיו האחרונות. יותר מאשר נועד המגע שלו עם התרבות הסובבת לקחת ממנה נקודות של אמת, היתה מטרתו למצוא פנים חדשות בתוך עולמה של תורה בעזרת התובנות מן החוץ. מעבר לתפיסה הרוחנית העקרונית, שרבים יגידו שהיא צריכה להיות נחלת יחידי סגולה בלבד, טען הרב כי העובדה שתלמיד ציוני-דתי לומד אחר הצהריים את כל לימודי החול – כולל היסטוריה וספרות אך בלימודו בבוקר הוא מתעלם מכל הישגי המדע בתחום "מדעי היהדות" היא עיוות שאינו אפשרי חינוכית.

לכן היתה כה חשובה עבורו ההזדקקות לכלי המחקר בלימוד התורה. הזדקקות זו, לשיטתו נדרשת מבחינה רוחנית. דווקא בגלל שקרא להסתכל על התורה מהזווית האישית-קיומית, הווה אומר מהמקום הסובייקטיבי, דרש את השימוש בכלים המחקריים על מנת לאזן את הסובייקטיביות הזו עם האובייקטיביות המאפיינת את המחקר.

כשלמד סוגיה בגמרא השתמש בכלי המחקר בכדי לעמוד על הגירסאות, על מבנה הסוגיה ועל היחס בין סוגיות מקבילות. הוא ניסה להעזר בכלים היסטוריים בכדי לעמוד על הרקע המציאותי של התקופה. אולם חשובה בעיניו יותר היתה הצורך להזדכך לפילוסופיה, לסוציולוגיה ועוד בכדי לעמוד על ההקשר האנושי בו פועלים חז"ל ומפרשיהם. למשל, מה המשמעות החברתית של נישואין? אלה משמעויות יכולות להיות לדיבור האנושי? ועוד כנה וכהנה. גם בלימוד מדרש השתמש הרב בכל הכלים האלה כמו גם בכלים ספרותיים בכדי לחלץ את נקודת העומק של דברי חז"ל.

המעין בספרו "בתורתו יהגה" על לימוד הגמרא יווכח שהרב לא הקל ראש בבעיות הרוחניות שלימוד כזה יכול ליצור. עם זאת חשב שאיננו יכולים להתעלם מהרובד האנושי של קיומנו. הוא שלל את המידור הרווח, בו אדם יכול לעסוק בתחומי מדע עם כל הפתיחות המתבקשת אך בלימוד הגמרא שלו הוא מתבצר בצורת הלימוד החרדית. ספרו זה מהווה דין וחשבון מדוקדק ומעמיק עם הישגיו וכשלו של המחקר ועם העולם הרוחני והאמוני אותו צריך האדם לבנות בכדי לשלב את המחקר בעולמו.

3. פוסט-מודרניזם

דוגמה בולטת למגמתו זו של הרב הוא ניסיונו "להעלות" את הפוסט-מודרניזם. ניסיון זה זכה לקיתונות של ביקורת גם מעל גבי כתב עת זה²³. במאמר מוסגר אעיר שלא מעט ממחנכי הציבור הדתי המתחייסים לעולם ה"פוסט" עושים זאת ללא ניסיון מעמיק לעמוד על מהותו: עבורם - ליברליזם, אינדיבידואליזם, ספקנות ומתירנות הם מגילויי הפוסט-מודרניזם אותם הם תוקפים בשצף-קצף. למעשה, כל אלה הם ממאפייני המודרנה, והם מאפיינים את התרבות המערבית לפחות מאז תום מלחמת העולם השנייה (שורשיהם קדומים כמובן הרבה יותר). חוששני שהרב שג"ר היה בין המעטים שניסו בכל כוחם להתמודד עם תרבות ה"פוסט" כפי שהיא, מתוך מאמץ קשה להבין את כתיבתה החידתית במתכוון.

בעיני הרב שג"ר היחס אל הפוסט-מודרניזם והפוסט-לאומיות של הדור הזה צריך להיות זהה ליחס הרצוי למודרניזם וללאומיות של הדור הקודם. אותה עבודת בירורים של הרב קוק צריכה להתיישם גם ביחס לתרבות ה"פוסט"; כל ניסיון לדבוק בקפוא ובמוכר ולראות בלאומיות, למשל רעיון יהודי אותנטי ואילו בבקורת הלאומיות רעיון "גויי" טמא, הופכת את עמדת הציונות הדתית למופרכת מיניה וביה. בנקודה זו זיהה הרב שג"ר תהליך של התחרדות פסולה: הפוסט-מודרני נדחה באופן גורף בדיוק כשם שדחו החרדים את המודרני.

כפי שהרב קוק זיהה במודרניות ניצוצות של גאולה – כמו בלאומיות המשיבה את היהודים המתבוללים לכור מחצבתם – כך ראה הרב שג"ר בפוסט-מודרניות פוטנציאל גאולי. מקצת מרעיונותיו בנושא הובאו בספרו "כלים שבורים" (בצורה סתומה למדי), ורבים מהם עדיין בכתובים. אגע כאן בקצרה בשתי נקודות. ראשית, בעיני הרב שג"ר הפוסט-מודרניזם משחרר את האמונה מכבליה. דווקא הערעור על הסיבתיות המדעית, על יכולתנו להגיע לאמת, על התכליתיות ההיסטורית הופך את האמונה להכרעה אישית וחופשית. הרב התנגד לפוסט-מודרניזם ה"קשה" המתנגד לכל מושג האמת, ומוצא טעם דווקא בזה הדוגל

²³ ראו: נדב שנרב, "מעשה מחכם שהתיימש מהתבונה", צהר יח, עמ' 203–210.

בקיומה של אמת, אך רואה בה תוצר של הבניה אנושית. בעיני הרב שג"ר זהו בדיוק הרעיון היהודי של "אמת מארץ תצמח": הרעיון החסידי של "שכינה בתחתונים" מאפשר לתת ערך מוחלט לאמת גם היא "תוצר אנושי". יתירה מזו: בכך משתחררת האמונה גם מהממד הקנאי שלה, ומתאפשרת פתיחות והארת פנים גם לדרכים אחרות.

שנית, הרב הדגיש את הקשר העמוק בין האנטי-רציונליות של הפוסט-מודרניזם לבין המיסטיקה. שוב, תרבות ה"פוסט" שחררת את התודעה האנושית אל הפנטסטי, אל ריבוי הגוונים, אל שבירת הגבולות – המאפיינים הידועים של המיסטיקה ועולם הסוד²⁴.

כשם שהמודרניות לא נועדה בכדי לבטל את העולם המסורתי והיה צורך לראותה כמכילה אותו על ידי העלאתו וזיכוכו כך אין לקבל את המגמה האנטי-מודרנית של ה"פוסט". בעיני הרב שג"ר הרציונליות והמסוריות הבוררה של המודרניות צריכה להיות בסיס מובן מאליו גם של ה"פוסט". ללא בסיס זה, אותה אובייקטיביות אותה ראינו לעיל, מתפרק הקיום האנושי והעולם הופך למגדל בבל של משחקי שפה ועמדות סובייקטיביות שאינן יכולות לתקשר האחת עם השניה.

4. להכיל את הספק ואת הסתירות

אחד מהקווים המרכזיים של מחשבת הרב ושל דרכו החינוכית היתה הקריאה להכיל סתירות וספקות ולא לחשוש מפניהם. בכך הלך בעיקר בעקבות הוגים חסידיים כמו ר' נחמן מברסלב ואדמו"רי בית איז'ביצא, ואף הרא"ה קוק והגר"ד סולוביצ'ק. הרב לא התנגד להרמוניה; הוא טען שבמקרים לא מועטים הנהייה אחריה יוצרת רידוד והשטחה. זו היתה למשל, משנתו הפוליטית: הרב תבע לאחוז גם בתשוקה לארץ של הימין וגם בנכונות לפשרה של השמאל; גם בחלומות הגאולה של הימין וגם בתביעה לריאליזם מפוכח מצד השמאל. מי שהכיר אותו יכל להתרשם שהצירוף הפרדוקסלי לא הביא אותו לבלבול ולהססנות אלא לקו ברור וחדור ברוח מוסרית, ערכית ומעשית. זכורני את שיחתו לפני תקיעות לפני מספר שנים (אותה אמר בניגון הישיבתי המסורתי) שבה הדגיש כי ביום הראשון של ראש השנה אנו קוראים על מלאך האלהים העונה לנער ישמעאל "באשר הוא שם" ואילו ביום השני אנו קוראים את האמירה התקיפה:

וַיֹּאמֶר, בֵּי נְשִׁבְעֵתִי נְאֻם-ה': כִּי, יַעַן אֲשֶׁר עָשִׂיתָ אֶת-הַדָּבָר הַזֶּה, וְלֹא חָשַׁבְתָּ, אֶת-בְּנֵי אֶת-חֵידָן. כִּי-בִנְךָ אֲבָרְכְךָ, וְהִרְבָּה אֲרַבָּה אֶת-זַרְעֶךָ כְּכֹכְבֵי הַשָּׁמַיִם, וְכָחֹל, אֲשֶׁר עַל-שְׁפַת הַיָּם; וַיֵּרֶשׁ זַרְעֶךָ, אֶת שְׂעֵר אֲיִבּוֹ. (בראשית כב, טז-טז)

עולמנו הרוחני צריך להכיל את שתי האמירות הסותרות. בהקשר זה נענה בהתלהבות לערעור הפוסט-מודרני על מושג הזהות המאוחדת: גם כאן זיהה שחרור המאפשר לאדם להכיל עולמות מרובים ומגוונים. הוא התבונן בעין טובה על רבים מתלמידיו שהיו קשים להגדרה והכילו בתוכם עולמות מגוונים וסותרים. הוא לא העניק לגיטימציה לכל מעשיהם אך הדגיש שוב ושוב כי "תשמישו של הקב"ה בכלים שבורים"²⁵.

5. למצוא את האין-סופי בתוך המסורה

רבים אפיינו את הרב כדמות אנרכיסטית, קיצונית ואף מסוכנת. הם הקפידו אמנם להדגיש את גדלותו בתורה, את יראת השמים שלו ואת הקפדתו היתרה בהלכה, אך הזהירו מפני תורתו, ואף המליצו לתלמידים להימנע מללמוד במוסדות השונים בהן לימד.

מבלי להתעלם מטענות אלו – שאל הרקע שלהן התייחסתי בראשית דברי – אני סבור שהם עשו עוול עצום לדמותו של הרב. מבט מעמיק על הגותו ופועלו יגלה שהרב היה בבסיסו הוגה שמרני דווקא. במפגש שנערך לפני מסר שנים עם כמה מתלמידיו הבולטים הוא אמר כי הוא רואה את משימתו למצוא את האין-סופי בתוך המסורת. הדבר בא לידי ביטוי בראש ובראשונה בכך שעיקר שיעוריו היו בעצם פרשניים: הם נסובו סביב המדרש, הרמב"ם, חובות הלבבות, המהר"ל, הרמח"ל, בעלי המוסר, הוגי החסידות וכולי. הרב היה מודע לכך שכל פרשנות יש בה מידה של חדשנות אך תבע מעצמו ומזולתו לכוון לפשטם של דברים. מטרתו היתה ליצור דור של תלמידי חכמים שהגמרא, הראשונים והאחרונים כמו גם הוגי היהדות לדורותיה הם הבסיס לעולמם הרוחני. עם כל השילובים המיוחדים שמזג בתוך הלמדנות שלו, עדיין ראה בלימוד הישיבתי וב"אחרונים" את נקודת המוצא החיונית לכל לימוד. אולם, הוא טען כי מפגש ממשי בין הלומד לבין הנלמד לא יכול להתרחש ללא מיזוג האופקים שלהם.

²⁴ ראו: הרב יאיר דרייפוס, "הקול המושקק של רשב"י", מוסף מקור ראשון, י"ד באייר תשס"ט

²⁵ על פי מדרש ויקרא רבה, פרשה ז' אות ב'.

יתר על כן, הרב טען במספר מקומות כי הגאולה טמונה לא בתנועה כלפי העתיד אלא דווקא בשיבה אל העבר, אל המסורת. הוא ניסה להנחיל לתלמידיו את מרכזיותה של ההלכה וניסה לשמור מכל משמר על אופיו של הכלי ההלכתי. הערכים אליהם קרא היו ערכים מסורתיים: משפחה, קהילה, אחדות ישראל. מן הראוי להדגיש את המקום המרכזי של המשפחה במחשבתו. עבורו הקדושה שבמשפחה היא קדושה מיוחדת: קדושה של היש, של ההתגלות בעולם הזה, ולא "קדושת האיין", המבוססת על ביטול היש לטובת הדבקות האלוקית מעבר לעולם. המשפחה מעמידה למבחן את היכולת לבוא בברית, להתקשר, להתחייב (מרצון חופשי) ולכן היא מבטאת את האתגר המיוחד של דורנו הלוקה ב"פגם הברית"²⁶. יתכן כי לא מעטים החמיצו פן מרכזי זה בדרכו בגלל הסתייגותם מקריאתו המתמדת לשאול שאלות, לא לקבל דברים כמובנים מאליהם, לבחון מחדש את משמעותם ומקומם של דברים. אין ספק כי הרב קרא לבחור במסורת, ולא הטיל אותה כדבר נתון, גמור ונוקשה על שומעי לקחו, אולם בעיניו, זו הדרך היחידה הפתוחה בפני הציבור הדתי לאמונה שלא תהפוך להכחשה עצמית או לאידיאולוגיה נוקשה. בעיני הרב השאלה, הספק והתהיה לא נועדו להגיע לפירוק ניהיליסטי אלא לבניה מחודשת וגבוהה יותר. בהקשר זה אימוץ הפוסט-מודרניזם שלו היה במידה רבה אמצעי להשתחרר מהמודרניזם על מנת לחזור אל המסורת. כמובן ששיבה זו אינה הטלה כפויה של המסורת עלי אלא בחירה בה מתוך רצון והזדהות, מתוך תחושה אינטימית של "זה ביתי".

*

תורתו של הרב תורה היא ולימוד היא צריכה. כפי שכתב הרב יעקב מדין במאמרו על הספר "בתורתו יהגה", חלקים ממנה ראויים גם ל"מלחמתה של תורה", ועצם "מלחמה" זו בוודאי יסייע להפריית התורה. מעבר לחשיבותה כשלעצמה, היא פותחת שערים לעולם הגמרא, לעולם האגדה, לעולמו של הרמב"ם ולעולמה של החסידות, שהרי אמרנו כבר שתורת הרב שג"ר היא בבסיסה תורה פרשנית. אנו יודעים שה"קוצקאיות" של ר' מנחם מנדל מקוצק הרחיקה ממנו חסידים רבים, אבל על בסיס הרדיקליות שלו נבנתה חסידות גור שאחריה נהו מאות אלפים. בדברים מרגשים שנשא הרב יהודה עמיטל בכנס לנערך לכבודו של הרב שג"ר בחודש סיוון תשס"ז, השווה את הרב שג"ר לר' מאיר, שלא יכלו חבריו לעמוד על סוף דעתו, ובתורתו היה כתוב "כותנות אור" ולא "כותנות עור" – זו היכולת למצוא את האור גם בעור העב של הקליפה. האם יזכה גם הרב שג"ר לגורל דומה? תורתו של הרב שג"ר עשויה לטלטל את העולם הדתי, אך גם להפרות אותו לקראת האתגרים שעוד מצפים לו. בסופו של דבר, היה הרב שג"ר מגדולי תלמידי החכמים שהצמיח הציבור הדתי-לאומי ולכן מתמודדת תורתו עם האתגרים המיוחדים של הזמן והמקום, בהם מתנסה הציבור הזה. אנו זקוקים לתורה זו. יהי זכרו ברוך.

²⁶ ראו: הרב שג"ר והרב יאיר דרייפוס, רעים האהובים: דרשות חתונה, ערכו 'מבורך וא' ניר, אפרתה תשס"ח, ובמיוחד במאמר החותם; הרב שג"ר, "מצוות עונה", ויקרא את שמם אדם: זוגיות ומשפחה ממבט יהודי חדש, ערך ז' מאור, אפרתה תשס"ה, עמ' 193–233; "אהבה, רומנטיקה וברית", שני המאורות: השויון במשפחה ממבט יהודי חדש, ערך ז' מאור, אפרתה תשס"ז, שם, עמ' 303–317.